

УДК 37.015.3:159.942.3

РОЗВИТОК ЕМПАТІЇ В ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В УМОВАХ ЕМОЦІЙНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ

Цумарева Н.В., старший викладач кафедри психології та педагогіки
Кіровоградський інститут регіонального управління та економіки
Університету сучасних знань

У статті висвітлено питання впливу емоційної депривації в дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, на формування емпатії. Зокрема, розкрито питання емпатії як системного утворення, що дозволяє проникнути в переживання іншої людини, яке включає в себе когнітивний, емоційний, конативний компоненти. Проаналізовано підходи зарубіжних і вітчизняних науковців щодо поняття емпатії та її формування в дітей молодшого шкільного віку. Наведено результати діагностичного дослідження особливостей емпатії в дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які тривалий час перебували в ситуації емоційної депривації, порівняно з емоційно благополучними дітьми.

Ключові слова: емпатія, емоційна депривація, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, збіднене емоційно-стимулююче середовище, емоційна сфера.

В статье освещены вопросы влияния эмоциональной депривации у детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки, на формирование эмпатии. В частности, раскрыты вопросы эмпатии как системного образования, позволяющего проникнуть в переживания другого человека, которое включает в себя когнитивный, эмоциональный, конативный компоненты. Проанализированы подходы зарубежных и отечественных ученых относительно понятия эмпатии и ее формирования у детей младшего школьного возраста. Представлены результаты диагностического исследования особенностей эмпатии у детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки, которые длительное время находились в ситуации эмоциональной депривации, в сравнении с эмоционально благополучными детьми.

Ключевые слова: эмпатия, эмоциональная депривация, дети-сироты, дети, лишенные родительского попечения, обедненная эмоционально-стимулирующая среда, эмоциональная сфера.

Tsumareva N.V. DEVELOPMENT OF EMPATHY IN CHILDREN OF ELEMENTARY GRADES IN CONDITIONS OF THE EMOTIONAL DEPRIVATION

This article is about impact of emotional deprivation on empathy formation in orphans and children, who deprived of parental care. In particular, the question of empathy revealed as formation system which allows to get into the experience of another person, which includes cognitive, emotional, conative components. We analyzed the approaches of foreign and domestic scholars on the concept of empathy and its formation in primary school children. The results are presented of diagnostic studies of empathy features in children-orphans and children deprived of parental care, who long time were in a situation of emotional deprivation, compared with children emotionally affluent.

Key words: empathy, emotional deprivation, orphans, children deprived of parental care, depleted emotionally stimulating environment, emotional sphere.

Постановка проблеми. Незважаючи на постійні пошуки нашої держави в забезпеченні всебічного й гармонійного розвитку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, на реорганізацію дитячих будинків та інтернатів, на виникнення нових форм усиновлення й опіки, проблема повноцінного психічного благополуччя цієї категорії дітей залишається відкритою. В умовах соціальної та психічної депривації, яка виникає в дитячому будинку, повноцінний психічний розвиток дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, є дуже ускладненим. Органи державної опіки зосереджуються переважно на питаннях фінансового й соціального забезпечення, проте повноцінно дбати про психічне здоров'я та благополуччя дітей вони не можуть.

Після перебування в емоційно збідненому середовищі (емоційній депривації),

у якому діти перебувають тривалий час в інтернатах або неблагополучній сім'ї, у них починають проявлятися психологічні проблеми. Батьки-всиновлювачі, опікуни, прийомні батьки, батьки-вихователі з дитячого будинку сімейного типу, вихователі-педагоги з будинків нового типу, психологи, які працюють із психічно депривованими дітьми, відмічають, що найбільш вразливою в цьому плані виявляється емоційна сфера. Причому багато якісних негативних особливостей емоційної сфери спостерігаються на всіх етапах вікового розвитку дітей – від немовляти до старшокласників. Ці особливості по-різному та неоднаковою мірою проявляються на кожному віковому етапі, проте всі вони без раннього виявлення й належної психологічної допомоги призводять до негативних наслідків і згубних змін

емоційної та особистості сфери дитини в цілому. Негативні наслідки емоційної депривації, яка виникає в ситуації тривалого позбавлення або нестачі емоційних контактів зі значущим дорослим, перебування дитини в збідненому емоційно-стимулюючому середовищі, призводять до спотворення та недостатнього розвитку емоційної сфери дорослої людини. Такі діти часто не лише не можуть правильно розпізнати власні емоційні реакції та ефективно керувати ними, а й залишаються емоційно байдужими до переживань оточуючих.

Тому особливо важливою для сучасного етапу розвитку психологічної теорії та практики є постановка питання про емоційне благополуччя дитини, що є складовою психічного здоров'я особистості. Адже без адекватного аналізу власних емоційних реакцій, без емоційного відгуку на переживання оточуючих неможливо не лише врегулювати відносини з іншими людьми, а й ефективно реагувати й усвідомлювати результати поведінки та вчинків себе й оточуючих. Ці проблеми лежать у площині таких категорій, як емпатія, співпереживання, емпатійні почуття. І чим раніше розпочнеться психологічна допомога з подолання наслідків емоційної депривації й розвитку емоційної сфери, тим більше шансів зберегти емоційне здоров'я дітей. Оскільки вже з молодшого шкільного віку особливості емоційної сфери (як позитивні, так і негативні) можуть закріпитися як стійкі особистісні якості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Центральною сферою розвитку дитини, особливо в ранньому віці, є емоційна сфера. В. Зеньковський [9] підкреслював, що дитинство є «золотим віком» для емоційного життя, що вказує на особливу значимість емоційних відносин для всестороннього розвитку особистості. Багато зарубіжних і вітчизняних дослідників вказували на негативні наслідки тривалого перебування дитини в ситуації емоційної депривації. Так, Дж. Боулбі, Й. Лангмейер, З. Матейчик, Р. Ліптон, К. Прінгл, А. Фрейд, Р. Спітц, А. Айнсворз, У. Голдфарб, С. Прованс, С. Хант, Дж. Хілтон, Х. Хофф та інші у своїх роботах були одностайні щодо питання негативного впливу обмеження емоційних контактів зі значущим дорослим, особливо з матір'ю. М. Руттер та М. Бланк підкреслювали, що не стільки відсутність материнської опіки в інтернатних закладах, скільки недостатність емоційних контактів і спільної діяльності дітей із дорослими призводять до спотворень у розвитку емоційної сфери. Ці дослідження доводять, що прояви емоційної депривації можуть охоплювати широкий діапазон особистісних змін: від легких, що

не виходять за межі нормальної емоційної картини, до дуже грубих уражень розвитку інтелекту й характеру.

На основі вивчення праць російських та українських учених (таких як Н. Щелованов, Н. Аксаріна, М. Ковригіна, М. Лісіна, В. Мухіна, А. Рузська, Л. Галігузова, Т. Землянхуїна, С. Мещерякова, Т. Фінашина, Е. Фрухт, Л. Царегородцева, Н. Толстих, В. Абраменкова, Г. Бевз, Я. Гошовський та інші) ми можемо узагальнити, що діти, які виховуються поза межами сім'ї, в умовах сирітства або в несприятливих психосоціальних умовах, мають великий ризик розвитку психічних порушень.

Так, Г. Бевз [2] зазначає, що пережиті в дитинстві психотравми починають опосередковувати прагнення дітей, їх бажання, інтереси, поведінку. Емоційна депривація може призвести до негативного психопатологічного розвитку особистості. Емоційний розвиток дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, свідчить не про вікові відхилення в розвитку особистості, а про формування принципово інших механізмів пристосування в емоційно збідненому середовищі та негармонійного розвитку емоційної сфери.

А. Голік [6] зазначає, що наслідки емоційної депривації можуть проявлятися в певній картині невропатичних ознак, а іноді – виражених соматичних особливостей і патологій. На думку Я. Гошовського [7], депривована особистість потребує ресоціалізації та має потребу в отриманні соціально-психологічної допомоги. Здатність до емпатії є основою для дружніх відносин, які посідають величезне місце в міжособистісному спілкуванні дітей.

Проблема емпатії в психологічній науці є досить складною для вивчення. Нині в психології відсутнє загальноприйняте уявлення про емпатію. Це пов'язано з великою різноманітністю її трактування, розходженням у визначенні її сутності, механізмів і функцій у різних психологічних школах, напрямках, течіях. Однак в останні роки проблема емпатії набула широкої популярності у зв'язку з використанням суб'єктного підходу до вивчення, навчання та виховання особистості, а також зі зростанням популярності гуманістичної парадигми. Проблема дослідження емпатії в психології пов'язана насамперед із проблемами розвитку особистості, спілкування та взаємодії. Емпатія є важливим чинником морального розвитку, гуманних відносин, альтруїстичного стилю поведінки особистості.

Насамперед слід зазначити, що поряд із поняттям «емпатія» використовуються такі терміни, як емпатійність, емпатійне пере-

живання, співпереживання, співчуття, емоційна чутливість та симпатія.

А. Басова [1] зазначала, що сам термін «емпатія» було введено в науковий обіг Е. Титченером, який узагальнив ідею про симпатію, що розвивалася у філософії й теорії почування Е. Кліффорда та Т. Ліпса. Емпатію в естетиці він трактував як процес розуміння творів мистецтва, об'єктів природи, схильність спостерігача до ототожнення себе зі спостережуваними предметами, які є причиною переживання прекрасного. У психологічній літературі поняття «емпатія» отримало розповсюдження на початку 50-х років ХХ століття, спочатку воно позначало процес «почування», емоційного проникнення в стан іншого.

На сучасному етапі розвитку психологічної науки поняття емпатії зводяться до трактувань в емотивному, когнітивному та предикативному напрямках. З точки зору емотивного напрямку (Т. Гаврилова, О. Кайріс, А. Рудська, Л. Стрелкова, О. Феніна, Т. Пашукова) емпатія засновується на механізмах проекції й наслідування моторних та афективних реакцій іншого. Когнітивний напрям (Р. Карамуратова, А. Ковальов, Т. Шибутані) вказує на базування емпатії на інтелектуальних процесах: порівнянні, аналогії, пізнанні тощо. Предикативний напрям (Л. Джрнзаян, В. Киричок, Н. Сарджвеладзе, Є. Шовкомуд) вбачає в емпатії здатність передбачати афективні реакції іншого в конкретних ситуаціях.

У «Сучасному тлумачному психологічному словнику» В. Шапара зазначено, що «емпатія – це збагачення емоційного стану», проникнення в переживання іншої людини [13, с. 129].

Зарубіжні науковці часто поєднують поведінковий та афективний аспекти у визначенні емпатії. Так, Р. Кестенбаум, Е. Фарбер та Л. Сроуф розглядають емпатію як «емоційну та поведінкову відповідь на емоційний стан іншої людини, який подібний емоційному тону цієї людини та заснований на її обставинах більше, ніж на своїх власних» [18, с. 52].

На думку І. Юсупова, емпатія – це цілісний феномен, що пов'язує між собою свідому й підсвідому інстанції психіки, мета якого – «проникнення» у внутрішній світ іншої людини [16, с. 22].

Дж. Вітагліон вводить поняття емпатійного гніву – емоційного стану, опосередкованого емоційною реакцією жертви, за якого спостерігач відчуває гнів щодо агресора [19].

Ми підтримуємо позицію М. Пономарьової [12], яка розглядає емпатію як системне утворення, що включає в себе когнітивний (розуміння емоційного стану іншої люди-

ни), емоційний (співпереживання або співчуття, які відчуває суб'єкт до іншої особи) та конативний (активна допомога об'єкту емпатії) компоненти. Таким чином, повний емпатичний процес включає в себе співпереживання, співчуття та сприяння.

На думку Л. Журавльової [8], базис емпатії закладається в перші півтора роки життя на основі повноцінного емоційного й тілесного спілкування з матір'ю. Лише емоційний контакт між матір'ю та дитиною, який включає в себе поряд із вербальними засобами спілкування невербальні, тактильні відчуття (ласки, поцілунки, обійми), здатний задовольняти потребу в любові в дитини. Залежно від ступеня задоволення цієї потреби в дитини буде розвиватися довіра або недовіра до інших людей, до оточуючого світу в цілому, емпатія.

Однак у ситуації емоційної депривації, у яку потрапляють діти в умовах дитячого будинку, інтернату чи неблагополучної сім'ї, вони зазвичай не отримують повноцінного емоційного контакту зі значущим дорослим. Тому можна передбачити, що через відсутність тісного емоційного контакту в дітей буде спостерігатися гостра потреба в увазі й доброзичливості дорослого, у теплі, ласці та позитивних емоціях. А повне незадоволення цієї потреби призводить до емоційної бідності й одноманітності змісту контактів.

Л. Богачева [3] зазначає, що порушення емоційного контакту з дорослими, відсутність емоційного прийняття та емпатичного розуміння важко травмує психіку дитини, чинить негативний вплив на розвиток дітей, формування особистості дитини, призводить до недорозвинення інтимно-особистісної сфери спілкування.

Таким чином, зарубіжні й вітчизняні вчені однакостайні в думці щодо негативного впливу ситуації емоційної депривації на дитячу психіку. За недостатньої кількості емоційних переживань діти відчувають емоційну депривацію, і такий своєрідний «емоційний голод» стає причиною виникнення звичних для такого типу депривації наслідків. Діти починають відчувати тугу, самотність, тривогу, у них погіршується настрій, розвиваються комплекси меншовартості, їм важко розпізнати не лише емоційні стани оточуючих, а й власні. Такі діти часто не вміють правильно проявляти свої почуття й емоції, співпереживати іншим, у них виникають проблеми з емпатійним прийняттям інших людей.

Постановка завдання. Зробивши огляд зарубіжної й вітчизняної літератури з досліджуваної нами теми, ми можемо зробити висновок, що, незважаючи на достатню кількість теоретичних та експериментальних досліджень із проблеми психічної деприва-

ції та її наслідків, окремих праць, присвячених емоційному розвитку депривованої дитини молодшого шкільного віку, досить мало, багато з них носять епізодичний і ситуативний характер, роботи не є концептуально узагальненими, тим паче вони не відображають трансформаційні процеси, які відбулися в українському суспільстві. Окремих праць, присвячених проблемі проявів емпатії в дітей молодшого шкільного віку, які тривалий час перебували в ситуації емоційної депривації, на основі експериментальних досліджень, ми віднайшли дуже мало. Переважно лише в дослідженні змін всієї емоційної сфери можна знайти фрагментарні описи емпатії, чутливості та співпереживання дітей. Деякі роботи присвячено вивченню емпатійних тенденцій у підлітковому віці (І. Юсупов [16], Л. Шпіцина, Є. Казакова [14], Ю. Маєр [11]), особливостей емпатії дітей-сиріт молодшого шкільного віку (Л. Богачева [3], Т. Гаврилова [5]).

У зв'язку із цим метою нашого дослідження є виявлення особливостей прояву емпатії в дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, які перебували в умовах емоційної депривації.

Згідно з поставленою метою було визначено такі завдання: здійснити комплексний аналіз науково-психологічної літератури щодо впливу емоційної депривації на психіку дітей молодшого шкільного віку; вивчити особливостей розвитку емпатійних якостей дітей молодшого шкільного віку; провести діагностичне дослідження особливостей емпатії та порівняти результати в емоційно-депривованих (дітей, які виховуються в дитячому будинку й інтернаті) та емоційно-благополучних дітей (із загальноосвітніх шкіл).

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес формування емпатії в дітей є частиною соціально-морального виховання особистості. Наявність високого рівня розвитку емпатії знижує агресивність, позитивно впливає на спілкування, поведінку в конфлікті, тим самим збільшуючи ефективність соціальної адаптації.

З метою визначення особливостей емпатії в дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які відчувають на собі ситуацію емоційної депривації, ми провели теоретичне й емпіричне дослідження. За допомогою теоретичного дослідження особливостей емпатії в дітей молодшого шкільного віку в умовах емоційної депривації ми можемо узагальнити, що через втрату або неможливість повноцінного емоційного й тілесного спілкування з матір'ю дитини втрачається сенситивний період для закладання базису розвитку емпатії. У результаті в таких дітей знижується толерантність до розвит-

ку співчуття, жалості, розуміння психічного стану оточуючих, нанесення шкоди іншим. Дослідники відмічають низький рівень емпатійних тенденцій в емоційно депривованих дітей [2; 3; 4; 11; 14].

З метою виявлення особливостей прояву емпатії в дітей ми провели психодіагностичне дослідження в межах аналізу впливу емоційної депривації на емоційну сферу дітей. Вибірку дослідження склали такі групи: діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти з прийомних сімей, діти, які знаходяться під опікою родичів, діти з дитячих будинків сімейного типу, усиновлені діти, діти з повних сімей. Усього в дослідженні взяло участь 183 дитини віком від 6 до 10 років, які навчаються в 1–4 класах м. Кіровограда.

Основними методами дослідження стали спостереження, бесіда, метод експертних оцінок та тестування. Оскільки єдиної методики, яка виявляла б наявність емоційної депривації в дітей, ступінь її вираження, досі не розроблено, ми самостійно обирали методи роботи, керуючись при цьому вимогами максимальної ефективності й наукової обґрунтованості. Методики, які ми підібрали для нашого дослідження, були такими: проєктивна методика «Неіснуюча тварина», проєктивна методика «Будинок – дерево – людина», методика виявлення страхів О. Захарова, шкала кольорового діапазону настрою А. Лутошкіна, методика дослідження емоційної стійкості, тест фрустрації С. Розенцвейга (дитячий варіант), шкільний тест тривожності Ч. Філліпса, карта спостереження Д. Стотта, методика «Емоційна емпатія» В. Бойко.

Загальний аналіз результатів дослідження за проявами особливостей поведінки, емпатії, фрустрації й тривожності дозволив виявити їх особливості в групах дітей із різним ступенем (рівнем) депривації (дітей-сиріт, які мають та які не мають досвіду проживання в родині, дітей, які проживають у прийомних сім'ях, і недепривованих дітей, які проживають у повних сім'ях). Порівняння середньогрупових показників за картою Д. Стотта, методикою емпатичної тенденції, дитячим тестом фрустрації С. Розенцвейга, тестом шкільної тривожності Ч. Філліпса для побудови психологічного профілю емоційної депривації здійснювалося однофакторним дисперсійним аналізом (ANOVA) з перевіркою однорідності дисперсій отриманих даних. З метою визначення статистичної значимості й рівня достовірності розбіжностей між показниками досліджуваних груп використовувався F-критерій під час перевірки однорідності дисперсії за критерієм Д. Лівіна.

Результати порівняння середніх значень у досліджуваних групах із різним рівнем прояву емоційної депривації показали, що за проявом емпатії та ознаками дезадаптивної поведінки спостерігаються статистично значущі відмінності на рівнях $p \leq 0,01$,

$p \leq 0,05$ між дітьми-сиротами та дітьми з контрольної групи за показниками «емпатична тенденція», «нестача довіри до нових речей, людей, ситуацій», «депресія», «тривожність щодо дорослих», «ворожість щодо дорослих», «асоціальність» (див. табл. 1).

Таблиця 1

Порівняння середніх у групах дітей за критерієм Д. Тьюки¹

Змінні ²	I – II		II-III		I – III	
	(I-J)-я різниця середніх	Знч.	(I-J)-я різниця середніх	Знч.	(I-J)-я різниця середніх	Знч.
ЕТ	0,618	0,511	1,217	0,071	1,834**	0,002
НД	4,594	0,095	2,337	0,529	6,931**	0,003
Д	4,042	0,114	1,614	0,696	5,657**	0,010
ТД	4,155	0,305	2,963	0,535	7,118*	0,023
ВД	3,005	0,225	1,372	0,724	4,289*	0,035
А	3,079	0,296	1,956	0,601	5,036*	0,029

За даними таблиці бачимо, що показник індексу емпатичності в групі дітей-сиріт статистично значимо вищий ($p \leq 0,01$), ніж у дітей контрольної групи. Додатковий аналіз за рівнем прояву за критерієм хи-квадрат показав також статистично значущу відмінність ($p \leq 0,05$) між показниками досліджуваних груп. Для високого рівня прояву емпатії характерний високий рівень прояву емоційної чуйності, чутливості, безпосереднього емоційного відгуку; готовність проявляти увагу до інших людей, їх проблем і прикрас; прагнення надавати людям допомогу й підтримку; актуалізована потреба в благополуччі інших людей. Для середнього рівня емпатії характерний помірний рівень прояву зазначених психологічних якостей, для низького рівня емпатії – низький.

Отже, отримані нами дані не співпадають із викладеною в психологічній літературі думкою, що в дітей сиріт низький рівень прояву емпатії [3; 4; 11; 14]. Однак цей факт знаходить своє пояснення. Так, сучасні дослідники виділяють групу дітей і підлітків із проблемами поведінки, яку називають «безособистісно-неемоційний тип». На думку Л. Шипіциної [15], дітям цього типу притаманні порушення в міжособистісних відносинах, пов'язані з відсутністю емпатії та інтересу до інших людей.

Дж. Боулбі [4] в теорії прихильності пояснював занижений рівень емпатії дітей, які залишилися без піклування батьків, сепараційною травмою та сепараційним

синдромом, що пов'язані з гострим переживанням почуття втрати, залишення, не-потрібності.

О. Ізотова [10] розглядає емпатію як соціалізовану емоцію та «продукт» соціалізації особистості, що формується завдяки механізмам ідентифікації, емоційної синтонії та емоційної децентрації. Найбільш інтенсивним періодом формування ідентифікації як виділення себе з оточення й усвідомлення меж власного «Я» є період від народження до 3 років. Сенситивним періодом формування емоційної синтонії як зараження відповідним емоційним станом за безпосередньої взаємодії виступає вік до 1 року. Емоційна децентрація формується в молодшому й старшому дошкільному віці та є основою для формування більш складних форм емпатії (співчуття, співпереживання, сприяння). Вона розглядається як механізм подолання егоцентризму особистості та полягає в трансформації позиції суб'єкта в результаті зіставлення й інтеграції позицій, які не збігаються з його власними. У свою чергу в основі емоційної децентрації лежить психологічний феномен позиційного емоційного переключення, який здійснюється мимовільно.

У вітчизняній психологічній літературі співпереживання визначається як переживання суб'єктом тих же емоційних станів, що відчуває інша людина через ототожнення з нею: співчуття – переживання власних емоційних станів із приводу почуттів іншої

¹ Тут і далі. Критерій множинного порівняння середніх у однофакторному дисперсійному аналізі ANOVA; ** рівень значущості $p \leq 0,01$; * рівень значущості $p \leq 0,05$.

У таблиці представлені лише змінні, за проявом яких середні статистично значимо різняться.

Групи, що порівнюються: I – сироти; II – прийомні; III – контрольна.

² ЕТ – емпатична тенденція; НД – нестача довіри до нових речей, людей, ситуацій; Д – депресія; ТД – тривожність щодо дорослих; ВД – ворожість щодо дорослих; А – асоціальність.

людини; сприяння – комплекс альтруїстичних актів, заснованих на співчутті, співпереживанні. Цей комплекс соціальних переживань тісно пов'язаний з альтруїстичними формами поведінки, а також такими формами міжособистісних стосунків, як дружба й любов (у сенсі міжособистісної прихильності та в інтимно-особистісному сенсі).

М. Хоффман [17] розглядає такі стадії розвитку емпатії: 1) емоційне зараження (реактивність немовляти); 2) егоцентричний емоційний дистрес (що провокує поведінку, яка зменшує дискомфорт); 3) справжній дистрес, що розділяє переживання іншого (на його основі вже можлива поява альтруїстичних почуттів, спрямованих на іншого); 4) стійка емпатія до іншого. Автор підкреслює роль розвитку пізнавальних процесів під час формування відчуття ідентичності, від виокремлення власних меж і меж іншого в ранньому віці до децентрації в більш пізньому. На основі етологічних досліджень мотиваційної обумовленості прояву емпатичної реакції ним було визначено феномени «симпатичного дистресу» як усвідомленої емоційної реакції співпереживання та «емпатичного дистресу» як мимовільного реагування співчуттям на хворобливі емоційні стани іншого. Визначено, що «симпа-

тичний дистрес» обумовлено власним емоційним досвідом негативних переживань, він формується в молодшому шкільному віці.

Отже, наведений огляд механізмів формування емпатії дозволяє пояснити високі показники емпатії в дітей сиріт механізмом «емпатичного дистресу». Таке обґрунтування підтверджується високим рівнем недовіри, що діагностувався за показником «нестача довіри до нових речей, людей ситуації» карти Д. Стотта та власними спостереженнями й досвідом роботи з дітьми-сиротами, оскільки за істинної емпатії рівень довіри є оптимальним.

Таким чином, механізми формування емпатії в емоційно депривованих та емоційно недепривованих дітей розрізняються. У дітей з емоційною депривацією спостерігається дисформованість механізму емпатії. У внутрішньому просторі дитини домінує переживання болю й страждання, від якого вона прагне захиститися, співчуваючи іншому.

Перейдемо до аналізу структурно просторових взаємозв'язків показника емпатії з іншими показниками емоційної депривації на основі кореляційного та регресійного аналізів (див. табл. 2).

Таблиця 2

Структурно-просторові взаємозв'язки ЕТ з показниками емоційної депривації³

Групи дітей	Кореляція (r Пірсона)			Регресія (β)		
	позитивні	негативні	Σ	позитивні	негативні	Σ
Сироти	–	ССП (-0,278*)	3	ІМ (0,272*)	ЗС (-0,275*)	3
	–	ЕЗ (-0,298*)		–	ЕЗ (-0,273*)	
	–	ЗС (-0,300)		–	–	
Прийомні	НФОС (0,279)	ЗС (-0,300*)	4	НФОС (0,282*)	НУС (-0,277*)	2
	–	А (-0,340*)		–	–	
	–	НУС (-0,301)		–	–	
Контрольна	–	–	–	СС (0,282*)	–	1

Розглянемо особливості взаємозв'язків індексу емпатичності з показниками дезадаптивної поведінки, фрустрації, шкільної тривожності. Як видно з таблиці, у групі дітей-сиріт спостерігаються негативні ко-

реляції з показниками страху ситуації перевірки знань ($p < 0,05$), его-захисного типу фрустраційної реакції ($p < 0,05$), занурення в себе ($p < 0,05$). Регресійний аналіз показує, що предикторами емпатичної тенден-

³ ССП – страх ситуації перевірки знань; ЕЗ – его-захисний тип фрустраційної реакції; ЗС – занурювання в себе; НФОС – низька фізіологічна опірність стресу; СС – страх самовираження; ІМП – імпульсивна реакція; А – асоціальність; НУС – несприятливі умови середовища.

* рівень значущості $p \leq 0,05$.

ції виступають імпульсивна спрямованість фрустраційної реакції ($p < 0,05$), занурення в себе, еґо-захисний тип фрустраційної реакції ($p < 0,05$).

Отже, формування та прояв емпатії в дітей-сиріт обумовлюються позицією дитини, за якої вона погоджується з конфліктною ситуацією, що перешкоджає задоволенню її потреб, бажань і прагнень. Байдуже ставлення до фрустратора супроводжується припущенням, що все налагодиться само собою. Дитина проявляє симпатії та антипатії, інтерес до спільної діяльності й ігор, спілкування з дітьми й дорослими, дружелюбна, відкликається на запит до активності.

У групі прийомних дітей спостерігаються позитивний зв'язок із показником низької фізіологічної опірності стресу ($p < 0,05$) та негативні зв'язки з показниками занурення в себе ($p < 0,05$), асоціальністю ($p < 0,05$), несприятливими умовами середовища ($p < 0,05$). Регресійний аналіз показує, що предикторами емпатичної тенденції виступають низька фізіологічна опірність стресу ($p < 0,05$) і несприятливі умови середовища ($p < 0,05$). Формування емпатії в дітей з прийомних сімей обумовлюється толерантністю до стресових чинників і сприятливими умовами соціального середовища. За несприятливих умов соціального середовища виникає відособленість, відчуженість, негативізм, відсутність зацікавленості в добрих відносинах із дорослими й дітьми.

Кореляційні зв'язки в контрольній групі не спостерігаються. Регресійний аналіз показує, що предиктором індексу емпатичності виступає страх самовираження ($p < 0,05$). Так, у дітей контрольної групи розвиток емпатії обумовлений очікуваннями дитини з приводу оцінок, які дають значущі особи в ситуаціях демонстрування своїх можливостей і здібностей, розкриття своїх думок і почуттів. За очікування позитивних оцінок і їх підтвердження рівень емпатії зростає. Якщо позитивні очікування не виправдовуються або є негативними, рівень емпатії знижується. Між емпатичною тенденцією та віком за даними кореляційного й регресійного аналізу зв'язку не спостерігається.

Висновки. Таким чином, розуміння психологічного змісту емпатії повинне проводитися на інтегративному рівні, згідно з яким емпатія є значимою властивістю особистості, що сприяє співчуттю, жалості й розумінню емоційних станів інших людей. Емпатія перешкоджає нанесенню шкоди оточуючим, знижує агресивність, позитивно впливає на спілкування, поведінку в конфлікті та тим самим – на їх соціальну

адаптацію. Структура емпатійного процесу визначається єдністю когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів, які проявляються в аналогічних функціях (пізнавальній, емоційній і поведінковій).

Незважаючи на велику кількість досліджень зарубіжних і вітчизняних учених, які описували особливості психіки дітей у ситуації проживання в закладах закритого типу, ми можемо узагальнити, що конкретних досліджень емпатії дітей молодшого шкільного віку цієї групи досить мало, усі вони носять фрагментарний характер, розрізнені в часовому й просторовому відношенні, інформацію подано досить вузько. Тому для виконання поставлених завдань ми провели власне психодіагностичне дослідження.

За результатами діагностики ми можемо відзначити, що аналіз структурно-просторових взаємозв'язків емпатичної тенденції з показниками емоційної депривації підтвердив дисформованість емпатії в дітей з емоційною депривацією та показав, що вона обумовлюється іншими чинниками, ніж за нормального розвитку. Так, за помірного рівня емоційної депривації формування емпатії обумовлюється беземоційним ставленням дитини до ситуацій, у яких її потреби не задовольняються, а дитина веде себе нормативно, проявляючи симпатії й антипатії, інтерес до спільної діяльності та ігор, спілкування з дорослими, відкликається на запит до активності. За легкого рівня депривації формування емпатії обумовлюється умовами соціального середовища. Зважаючи на те, що в депривованій дитини низька толерантність до стресу, переживання стресу не сприяє розвитку емпатії. У несприятливих умовах соціального середовища виникає відособленість, відчуженість, негативізм, відсутність зацікавленості в добрих відносинах із дорослими й дітьми. У недепривованій дитини розвиток емпатії обумовлюється очікуваннями дитини з приводу оцінок, які надають значущі особи в ситуаціях демонстрування своїх можливостей і здібностей, розкриття своїх думок і почуттів. За очікування позитивних оцінок і їх підтвердження рівень емпатії зростає. Якщо позитивні очікування не виправдовуються або є негативними, рівень емпатії знижується.

Отже, розвиток емпатії серед дітей молодшого шкільного віку, які знаходяться в різних соціальних умовах, відрізняється. Так, за нормативного розвитку формування емпатії відбувається паралельно зі структурною оформленістю ідентичності, Я-концепції. Дисформований розвиток емпатичної здібності в дітей з емоційною де-

привацією обумовлюється недиференційованою структурою власної ідентичності.

Подальша психологічна допомога дітям молодшого шкільного віку з низьким рівнем емпатії повинна проводитись у вигляді корекційно-розвивальних занять та спрямовуватись на такі мішені:

- 1) розвиток афективного компоненту образу «Я»;
- 2) актуалізація потреби в спілкуванні;
- 3) розвиток комунікативних навичок;
- 4) зниження відчуття болю втрати;
- 5) зниження відчуття безпорадності;
- 6) відреагування такої форми агресивної поведінки, як образа (звинувачення дорослого за те, що сталося);
- 7) підвищення рівня власної самоцінності.

Успішна реалізація цієї діяльності в багатьох випадках залежить від соціально-психологічної компетентності співробітників дитячих будинків та інтернатів, психологів, які працюють із такою категорією дітей, та власної емпатійної культури.

Необхідно узагальнити, що проведене нами дослідження особливостей емпатії в дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, молодшого шкільного віку не претендує на повноту розкриття цієї проблеми, воно лише висвітлює низку питань, які потребують глибоких і тривалих досліджень та подальшої корекційно-розвивальної роботи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Басова А.Г. Понятие эмпатии в отечественной и зарубежной психологии / А.Г. Басова // Молодой ученый. – 2012. – № 8. – С. 254–256.
2. Бевз Г.М. Приемні сім'ї (оцінка створення, функціонування та розвитку) / Г.М. Бевз. – К. : Главник, 2006. – 112 с.
3. Богачева Л.П. Особенности эмпатии у детей, лишенных родительского попечения / Л.П. Богачева // Вестник Университета Российской Академии образования. – 2004. – № 4(26). – С. 45–52.
4. Боулби Дж. Привязанность / Дж. Боулби. – М. : Гардарики, 2003. – 167 с.
5. Гаврилова Т.П. Эмпатия и ее особенности у детей младшего и среднего школьного возраста : дис. ...

канд. психол. наук / Т.П. Гаврилова. – М., 1977. – 178 с.

6. Голик А.Н. Социальная психиатрия сиротства / А.Н. Голик. – М. : Лаборатория базовых знаний, 2000. – 192 с.

7. Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості : [монографія] / Я. Гошовський. – Дрогобич : Коло, 2008. – 480 с.

8. Журавльова Л.П. Психологія емпатії : [монографія] / Л.П. Журавльова. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2007. – 328 с.

9. Зеньковский В.В. Психология детства / В.В. Зеньковский. – М. : Академия, 1996. – 346 с.

10. Изотова Е.И. Когнитивные и поведенческие репрезентации эмпатии в дошкольном и младшем школьном возрасте / Е.И. Изотова // Психологические исследования: электронный научный журнал. – 2011. – № 5(19). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psystudy.ru>.

11. Маер Ю.В. Психологічні особливості розвитку емпатії у підлітків – вихованців навчальних закладів закритого типу / Ю.В. Маер // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць. – К. : ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – 2013. – Вип. 21. – С. 348–358.

12. Пономарева М.А. Эмпатия: теория, диагностика, развитие : [монография] / М.А. Пономарева. – Минск : Бестпринт, 2006. – 176 с.

13. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В.Б. Шапар. – Х. : Прапор, 2007. – 640 с.

14. Шипицина Л.М. Комплексное сопровождение и коррекция развития детей-сирот: социально-эмоциональные проблемы / Л.М. Шипицина, Е.И. Казакова. – СПб. : Питер, 2000. – 318 с.

15. Шипицына Л.М. Психология детей-сирот / Л.М. Шипицына. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2005. – 628 с.

16. Юсупов И.М. Психология эмпатии (теоретические и прикладные аспекты) : дис. ... докт. психол. наук / И.М. Юсупов. – Санкт-Петербургского гос. ун-та. – СПб., 1995. – 252 с.

17. Hoffman M.L. Empathy and moral development: Implications for caring and justice / M.L. Hoffman. – New York : Cambridge University Press, 2000. – 342 p.

18. Kestenbaum R. Individual differences in empathy among preschoolers: relation to attachment history / R. Kestenbaum [et al.] // New Directions for Child Development. – 1989. – Vol. 44. – P. 51–64.

19. Vitaglione G. Assessing a new dimension of empathy: empathic anger as a predictor of helping and punishing desires / G. Vitaglione, M. Barnett // Motivation and Emotion. – 2003. – Vol. 27. – № 4. – P. 301–325.